

Giordano Bruno

Vol 1, No 1 (2025)

GIORDANO BRUNO – Issue 1

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρόομη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχαιότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyereabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησίοδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάνας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση

Elias Vavouras

doi: [10.12681/gbruno.43612](https://doi.org/10.12681/gbruno.43612)

Issue 1
January 2025

Giordano Bruno

Yearly journal of the Ficino Academy of art, philosophy and science,
aiming at the revival of the ideal of Humanism

Contents

Άννα Γρίβα, *Ελληνικές σπουδές, ποιητική και λογοτεχνική θεωρία στον Ιταλικό Ουμανισμό*

Μάρκος Δενδρινός, *Η διαμάχη πλατωνικών και αριστοτελικών κατά την πρώιμη Αναγέννηση*

Φοίβος Παπαδημητρίου, *Ένας Διάλογος για τη Φύση, τον Ντετερμινισμό και την Τυχειότητα*

Ηλίας Βαβούρας, *Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση*

Angeliki Antoniou, *From Digital Humanities to Cultural Informatics and beyond*

Foteini Efthymiou, *Bertrand Russell: Two forms of knowledge, Critique of Idealism, On «linguistic analysis»*

Ευσταθία Δήμου, *Σημεία του Υψηλού: Μια προσέγγιση της «Περί Ύψους» θεωρίας του Λογγίνου*

Μύρων Ζαχαράκης, *Μια κριτική προσέγγιση στην «αναρχική» επιστημολογία του Feyerabend και στον «δημοκρατικό σχετικισμό» του*

Δημήτριος Παππάς, *Η Προ-Επιστήμη και το Δίκαιο στον Ησιόδο: Ιδέες για τον Σύγχρονο Οικογενειακό Σχεδιασμό*

Σπύρος Γκάννας, *Ο θεράπων στους Ηρακλείδες του Ευριπίδη*

Ιωάννης Γιαννής, *Το απέραντο σύμπαν του Giordano Bruno*

A Peer Reviewed, Open Access Journal
ISSN: 3057-4323

Το δωμάτιο του σοφού από τους Στωικούς στην Αναγέννηση

Ηλίας Βαβούρας

Διδάκτωρ Φιλοσοφίας Α.Π.Θ. -

Ε.ΔΙ.Π. Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας.

ilvavouras@gmail.com ivavouras@uowm.gr

<http://vavouras-ilias.blogspot.com/> <https://mst.uowm.gr/meli-edip/>

Περίληψη: Η χώρα της σοφίας, τόσο στην Αρχαιότητα όσο και στην Αναγέννηση, δεν βρίσκεται σε κάποιο ουράνιο μέρος ή σε κάποιο φυσικό σπήλαιο επιμελώς κρυμμένη, αλλά είναι απολύτως προσβάσιμη και ορατή σε όλους και η είσοδος είναι ανοιχτή και αφύλακτη. Κάθε άνθρωπος περνά από το σπίτι του σοφού, αλλά η απλότητα και η λιτότητά του δεν έλκουν την ακόρεστη φύση της επιθυμίας, που είναι προσκολλημένη στην ύλη. Το διαχωριστικό σημείο μεταξύ του δωματίου του σοφού και του έξω κόσμου είναι το κατώφλι της πόρτας. Το κατώφλι είναι το αόρατο τείχος μεταξύ σοφίας και ασοφίας, το συμβολικό άβατο για τους αμήτους στην ανώτερη ορθολογική διαδικασία. Ωστόσο, αυτό που σίγουρα δεν πλησιάζει την πόρτα της σοφίας είναι η τύχη, αυτή η παντοδύναμη θεότητα, που κυβερνά τις ανθρώπινες υποθέσεις. Όπου υπάρχει σοφία, δεν υπάρχει τύχη. Ο ορθός λόγος και η τάξη εντός της φύσης του σοφού δεν επιτρέπουν καμία ταραχή από τον τυχαίο παράγοντα.

Λέξεις κλειδιά: σοφία, φρόνησις, Αρχαιότητα, Αναγέννηση, Σενέκας, Μακιαβέλι, τύχη, ηθική, πολιτική.

The wise man's room from the Stoics to the Renaissance

Abstract: The land of wisdom, both in Antiquity and in the Renaissance, is not located in some celestial place or in some natural cave carefully hidden, but it is completely accessible and visible to all and the entrance is open and unguarded. Every human passes by the wise man's house, but its simplicity and austerity do not attract the insatiable nature of desire, which is attached to matter. The dividing point between the wise man's room and the outside world is the threshold of the gate. The threshold is the invisible wall between wisdom and unwisdom, the symbolic impassable for the uninitiated in the higher rational process. However, what certainly does not approach the gate of wisdom is chance, that omnipotent deity, which governs human affairs. Where there is wisdom, there is no chance. The right reason and the order within the nature of the wise man do not allow any disturbance from the random factor.

Keywords: wisdom, phronesis, Antiquity, Renaissance, Seneca, Machiavelli, chance, ethics, politics.

1. Η χώρα της σοφίας

Πάντοτε ο τόπος της σοφίας ήταν κάπου αλλού, μακριά από τον τόπο του γίνεσθαι και τους πολλούς. Κατά την κορύφωση της φιλοσοφικής απορίας³⁹ ο φιλόσοφος εξέρχεται από την κίνηση και την αλλαγή και βρίσκεται στον τόπο του όντως όντος, εκεί όπου η αλήθεια είναι αιώνια και ακίνητη. Που βρίσκεται αυτός ο μυστηριώδης, μακρινός τόπος, αθέατος από τα μάτια των πολλών και ασύλληπτος από τον ιδιοτελή νου τους; Για να τον βρεις δεν πρέπει να βαδίζεις στις λεωφόρους⁴⁰, όπου κινούνται τα οχληρά πλήθη, ούτε στον κόσμο των σκιών και των ψευδεπίγραφων εικόνων, όπου θα είσαι δεσμώτης των απατηλών αισθήσεων. Η ατραπός της αλήθειας είναι ανηφορική και εκτυφλωτική, όπως η πορεία ενός απελεύθερου, περιεργου στοχαστή που βαδίζει από το υπόγειο σκότος προς το φως ηλίου⁴¹, προς τις απαστράπτουσες -αν και τόσο καλά κρυμμένες ιδέες των όντων. Ή, υπό μια άλλη οπτική, ο λόγος των πραγμάτων είναι κοινός και πανταχού παρών, αλλά οι περισσότεροι των ανθρώπων διαβιούν έχοντας μια ιδιωτική φρόνηση⁴² που δεν μπορεί να αντιληφθεί τίποτα πέρα από τον υποκειμενικό εαυτό της. Αν και ζουν μέσα στην κοινή αλήθεια, ζουν κοιμισμένοι μέσα σε μια ονειρική αισθησιοκρατική αυταπάτη⁴³. Κυλιούνται στις άλογες ηδονές, και τρώνε αχόρταγα χωρίς κορεσμό ταυτίζοντας την ευχαρίστηση με την ευτυχία⁴⁴, αλλά αγνοούν ότι η πλήρωση και η ευτυχία δεν βρίσκεται στην ύλη και στις απολαύσεις, αλλά εντός του σχεδόν θεϊκού⁴⁵ εαυτού τους που προσμένει μια φυσική ολοκλήρωση.

³⁹ Πλάτ. Θεαίτ. 155d: *μάλα γὰρ φιλοσόφου τοῦτο τὸ πάθος, τὸ θαυμάζειν· οὐ γὰρ ἄλλη ἀρχὴ φιλοσοφίας ἢ αὕτη*. «Το μεγαλύτερο πάθος του φιλοσόφου είναι η απορία· και δεν υπάρχει άλλη αρχή για τη φιλοσοφία εκτός από αυτή».

⁴⁰ Ιάμβλ. Β. Πυθ. 18.83: *οὐ δεῖ τὰς λεωφόρους βαδίζειν ὁδοῦς*. «Δεν πρέπει να βαδίζεις στους πολυπληθείς δρόμους».

⁴¹ Πλάτ. Πολιτ. 514a–517a.

⁴² Ηράκλ. Β.2 DK: *τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἰδίαν ἔχοντες φρόνησιν*. «Ενώ ο λόγος είναι κοινός, οι πολλοί ζουν σαν να έχουν μια ιδιοτελή φρόνηση».

⁴³ Ηράκλ. Β. 75 DK: *τοὺς καθεύδοντας οἶμαι ὁ Ἡράκλειτος ἐργάτας εἶναι λέγει καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων*. «Ο Ηράκλειτος νομίζω αποκαλεί τους κοιμισμένους εργάτες και συνεργούς ὅσων συμβαίνουν στον κόσμο». Πρβλ. Ηράκλ. Β. 89 DK: *ὁ Ἡράκλειτος φησι τοῖς ἐγρηγοροσίν ἕνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι, τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται*. «Ο Ηράκλειτος λέει ότι ο κόσμος είναι κοινός για τους ξύπνιους, ενώ οι κοιμισμένοι ζουν κλεισμένοι ο καθένας στον δικό του κόσμο».

⁴⁴ Πρβλ. Ηράκλ. Β. 4 DK: «Αν η ευτυχία βρισκόταν στις σωματικές απολαύσεις, θα ορίζαμε ως ευτυχισμένα τα βόδια, όταν βρίσκουν μιζέλια να φάνε». Πρβλ. Ηράκλ. Β.13 DK: *Ἦδες βορβόρω ἡδοντα μᾶλλον ἢ καθαρῷ ὕδατι*. «Τα γουρούνια τέρπονται πιο πολύ στον βόρβορο παρά στο καθαρό νερό». Πρβλ. Αριστ. Ηθ. Νικ. 1095b.20: *οἱ μὲν οὖν πολλοὶ παντελῶς ἀνδραποδώδεις φαίνονται βοσκημάτων βίον προαιρούμενοι*. «Οι πολλοί φαίνονται παντελώς δουλοπρεπεῖς, διότι επιλέγουν έναν αγελαίο τρόπο ζωής που ταιριάζει στα άλογα ζώα».

⁴⁵ Ηράκλ. Β. 119 DK.: *ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων*. «Θεός για τον άνθρωπο είναι ο χαρακτήρας του».

2. Ο κατά τον νουν πολιτικός και απολιτικός βίος

Αλλά και η εμπράγματη χώρα της ανώτερης ανθρώπινης διεργασίας, της φιλοσοφίας, δεν μπορεί να βρίσκεται εντός της πολιτικής σφαίρας. Ο φίλος της σοφίας είναι, βέβαια, πολιτικό ον, διότι μετέχει στην ανθρώπινη φυσική κοινωνικότητα και χρειάζεται την υποδοχή της πόλης, για να μπορέσει να αποκτήσει τα υλικά και πνευματικά εφόδια της ανθρώπινης ολοκλήρωσης, αλλά η ίδια η πόλη περιορίζει τη φιλοσοφική ανάπτυξη. Ο πολιτικός βίος γεμάτος ύλη, καθημερινό σωματικό μόχθο και ποικίλες υποχρεώσεις (οικογένεια, εργασία, πολιτική κτλ.) περιορίζει τον ελεύθερο χρόνο του σοφού, την ανώτερη ευμουςία και τον περιορίζει σε έναν φαύλο κύκλο κοινής εμπειρίας και πράξης. Όσο κι αν προσπαθήσει κανείς να φτάσει στη χώρα της σοφίας, δεν μπορεί να το κατορθώσει υπό αυτές αναπόδραστες παραμέτρους της κοινωνικής ζωής. Η προσπάθειά του ομοιάζει με αυτή του Σισύφου, ενός ικανότατου κατά τα άλλα πολιτικού της εμπειρίας, το εγχείρημα του οποίου καταλήγει πάντα σε παταγώδη αποτυχία: ο βράχος του πρακτικού βίου καταπλακώνει στο τέλος κάθε δυνατότητα υπέρτατης ανθρώπινης ολοκλήρωσης. Άρα, εφόσον ο φιλόσοφος ως κοινωνικό ον χρειάζεται την πόλη, αλλά ο πρακτικός βίος της πόλης περιορίζει την θεωρητική πλήρωση της σοφίας, πού βρίσκεται ο χώρος του σοφού; Ο θεωρητικός βίος⁴⁶, ο βίος του νου και του στοχασμού⁴⁷ μπορεί να ευδοκιμήσει μόνο στις παρυφές της πολιτικής κοινωνίας, ούτε εντελώς εντός της ούτε εντελώς εκτός της. Ο φιλόσοφος χρειάζεται την πόλη πρώτον για την επίτευξη της υλικής του αυτάρκειας και αυτοσυντήρησης (τροφή, ασφάλεια)⁴⁸ και δεύτερον για την παροχή φίλων, που θα τον συντροφεύουν στις πνευματικές του αναζητήσεις⁴⁹. Επίσης, οποιαδήποτε ανθρώπινη τελείωση ή αλλιώς αρετή θα ήταν αδύνατη χωρίς τη σύγκριση με άλλους ανθρώπινους δρώντες⁵⁰, η αρετή είναι ένα είδος υπεροχής σε

⁴⁶ Αριστ. Πολ. 1324a.28. Πρβλ. Morrison, Donald, "Aristotle's Definition of Citizenship: A Problem and Some Solutions," *History of Philosophy Quarterly*, 16 (1999), 143–65.

⁴⁷ Αριστ. Πολ. 1324a.28. Αριστ. Ηθ. Νικ. 1177a-1179b. Πρβλ. Moss, Jessica, 2011, "'Virtue Makes the Goal Right' Virtue and *Phronesis* in Aristotle's Ethics", *Phronesis*, 56(3): 204–261.

⁴⁸ Αριστ. Ηθ. Νικ. 1178b.33-35: *Δεήσει δὲ καὶ τῆς ἐκτὸς εὐημερίας ἀνθρώπων ὄντι· οὐ γὰρ αὐτάρκης ἡ φύσις πρὸς τὸ θεωρεῖν, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὸ σῶμα ὑγιαίνειν καὶ τροφήν καὶ τὴν λοιπὴν θεραπείαν ὑπάρχειν.* «Ὦντας ὅμως ἄνθρωπος ο σοφός θα χρειαστεί να έχει και την ευημερία των εξωτερικῶν υλικῶν αγαθῶν, γιατί η φύση του ἀνθρώπου δεν είναι εντελῶς αὐτάρκης για την ἀσκηση του φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ· πρέπει επιπλέον να υφίσταται η υγεία του σώματος, η τροφή και ὅλες οι υπόλοιπες υλικές και σωματικές ανέσεις». Πρβλ., Kraut, Richard, 1979, 'Two Conceptions of Happiness', *Philosophical Review*, 88: 167–197.

⁴⁹ Αριστ. Ηθ. Νικ. 1177a.32: *ὁ δὲ σοφὸς καὶ καθ' αὐτὸν ὡς δύναται θεωρεῖν, καὶ ὅσῳ ἂν σοφώτερος ᾖ, μᾶλλον· βέλτιον δ' ἴσως συνεργοὺς ἔχων, ἀλλ' ὅμως αὐτάρκιστατος.* «ο φιλόσοφος, ἀκόμη και ὅταν βρίσκεται μόνος του, μπορεί να στοχάζεται θεωρητικά· ὅσο μάλιστα πιο σοφός είναι, τόσο πιο πολύ· και θα φιλοσοφεί, ἴσως, καλύτερα, αν έχει συνεργοὺς σ' αὐτό (δηλ. φίλους), στην πραγματικότητα ὅμως είναι υπέρτατα αὐτάρκης». Αριστ. Ηθ. Νικ. 1177b.4: *ἡ εὐδαιμονία ἐν τῇ σχολῇ εἶναι.* «Προϋπόθεση της εὐδαιμονίας είναι η ὑπαρξη ελευθεροῦ χρόνου». Αριστ. Ηθ. Νικ. 1177b.12: *ἔστι δὲ καὶ ἡ τοῦ πολιτικοῦ ἄσχολος.* «Η ζωή του πολιτικοῦ στερεῖται ελευθεροῦ χρόνου». Πρβλ., Van Cleemput, 2006, "Aristotle on Eudaimonia in Nicomachean Ethics I", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 30: 127–158.

⁵⁰ Αριστ. Ηθ. Νικ. 1103b.14-16: *πράττοντες γὰρ τὰ ἐν τοῖς συναλλάγμασι τοῖς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους γινόμεθα οἱ μὲν δίκαιοι οἱ δὲ ἄδικοι.* «πράττοντας αὐτά που πράττουμε στην καθημερινή μας συνδιαλλαγή και σύγκριση με τους ἄλλους ἀνθρώπους ἄλλοι γινόμαστε δίκαιοι και ἄλλοι ἄδικοι». Πρβλ. Purinton, Jeffrey S., 1998, "Aristotle's Definition of Happiness (NE I.7 1098a16–18)", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 16: 259–298.

σύγκριση με άλλα ομοειδή όντα όσον αφορά το ειδοποιό χαρακτηριστικό τους⁵¹. Το ειδοποιό χαρακτηριστικό του ανθρώπου είναι ο λόγος, άρα η αρεταϊκή τελείωσή του περνάει μέσα από την μέγιστη ορθολογική ανάπτυξη, κεντρικός άξονας της οποίας είναι η φιλοσοφία⁵². Την θαυμαστή οδό της υπερβόρειας ακλόνητης σοφίας δεν δύναται κανείς να την βρει ούτε πεζός ούτε δια πλοίων⁵³ στις πρακτικές ενασχολήσεις των ανθρώπων, αλλά μόνο με τον ορθολογικό στοχασμό σε μια απρόσιτη για τους πολλούς, σχεδόν μυθική χώρα.

3. Φρόνηση και σοφία: ο πολιτικός ως αντανάκλαση του σοφού

Συνεπώς, ο μη δυνάμενος να συζητήσει κοινωνικά με τους ομοειδείς του είναι ή θηρίο ή θεός⁵⁴, ή μήπως φιλόσοφος; Η ύψιστη πολιτική αρετή είναι η φρόνηση, αλλά η ύψιστη απολιτική αρετή η σοφία. Ο φιλόσοφος δια της θεωρίας βρίσκεται σίγουρα πλησίον της σοφίας, αλλά δια της ορθολογικής του δυνατότητας βρίσκεται εγγύτατα της φρόνησης. Μήπως τελικά ο σοφός έχει δύο εξαιρετικές οικίες ή είναι πραγματικά ανέστιος; Σοφία είναι η γνώση της φύσης και του σκοπού πάντων των όντων, η ενατένιση μιας μεγαλοπρεπούς διανοίας όλου του χρόνου και της ουσίας παντός του υπαρκτού. Φρόνηση είναι η γνώση των αναγκαιών μέσων για την επίτευξη ενάρετων ανθρώπινων σκοπών⁵⁵. Αλλά, για να γνωρίζει κανείς τον σκοπό του ανθρώπου, πρέπει πρώτα να γνωρίζει την ουσία του, την ορθή φυσική του υπόσταση και την ευδαιμονική του προοπτική. Επομένως, η φρόνηση αποτελεί το ανθρώπινο τμήμα της σοφίας και γι' αυτό είναι περιορισμένη στην ανθρώπινη κατάσταση. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο φρόνιμος δεν είναι σοφός, αντίθετα σημαίνει ότι είναι σοφότερος για τα ανθρώπινα πράγματα, καθώς γνωρίζει την ουσία και τον σκοπό του ανθρώπου. Υπολείπεται του σοφού στη γνώση του παντός, καθώς η συμμετοχή του στην επιμέρους ανθρώπινη κοινωνία δεν του αφήνει το χρονικό περιθώριο καθολικής ενατένισης.

⁵¹ Αριστ. Πολ. 1253a.10: *λόγον δὲ μόνον ἄνθρωπος ἔχει τῶν ζῴων*. «Από τα έμβια όντα μόνο ο άνθρωπος δια θέτει λογική ικανότητα». Πρβλ. Miller, Fred D., Jr., "Aristotle and the Origins of Natural Rights," *The Review of Metaphysics*, 49 (1996), 873–907.

⁵² Αριστ. Ηθ. Νικ. 1178a.6-8: *καὶ τῷ ἀνθρώπῳ δὴ ὁ κατὰ τὸν νοῦν βίος εἴπερ τοῦτο μάλιστα ἄνθρωπος. οὗτος ἄρα καὶ εὐδαιμονέστατος*. «Συνεπώς, και για τον άνθρωπο η σύμφωνη με τον νου ζωή είναι η πιο ευτυχισμένη, αφού ο νους είναι περισσότερο από οτιδήποτε άλλο ο άνθρωπος. Αυτός, επομένως, ο θεωρητικός βίος είναι και ο πιο ευτυχισμένος». Roche, Timothy D., 1988a, "Ergon and Eudaimonia in *Nicomachean Ethics* I: Reconsidering the Intellectualist Interpretation", *Journal of the History of Philosophy*, 26(2): 175–194. Πρβλ. Coope, Ursula, 2012, "Why does Aristotle Think that Ethical Virtue is Required for Practical Wisdom?" *Phronesis*, 57(2): 142–163.

⁵³ Πινδ. Πυθ. 10, 27-30: *Ναυσὶ δ' οὔτε πεζὸς ἰὼν εὔροις ἐς Ὑπερβορέων ἀγῶνα θαυμαστὰν ὁδόν*. «Τη θαυμαστή οδό που οδηγεί στους αγώνες των Υπερβορείων ούτε πεζός, ούτε δια πλοίων ερχόμενος θα κατορθώσεις να βρεις».

⁵⁴ Αριστ. Πολ. 1253a: *ὁ δὲ μὴ δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδὲν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθὲν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός* «αυτός που δεν δύναται να ζει σε ανθρώπινη πολιτική κοινωνία ή εξαιτίας της αὐτάρκειάς του δεν χρειάζεται την πολιτική κοινωνία, ούτε αποτελεί μέρος της πόλης, είναι κατά συνέπεια ή θηρίο ή θεός». Πρβλ. Νίτσε Φρ., *Το Ανοκόφως των Ειδώλων*: Για να ζεις μόνος, πρέπει να είσαι θηρίο ή θεός – λέει ο Αριστοτέλης. Ξέχασε την τρίτη περίπτωση: μπορεί να είσαι και τα δύο, δηλαδή φιλόσοφος. Nietzsche, Friedrich, *Twilight of the idols, or, How to philosophize with the hammer*, transl. Polt R., Hackett Publishing, Indianapolis/Cambridge, 1997, p. 5.

⁵⁵ Αριστ. Ηθ. Νικ. 1144a. 25.

Ως εκ τούτου, ο φρόνιμος άνθρωπος είναι η αντανάκλαση του σοφού στην πολιτική κοινωνία. Δεν είναι ο ίδιος πλήρως σοφός, εφόσον δεσμεύεται από το μεταβλητό γίνεσθαι και την κοινωνική κίνηση και μεταβολή, αλλά αντανακλά την καθολικότητα της ακίνητης σοφίας. Αλλά ο πολιτικός, με την αυστηρή σημασία του όρου, είναι φρόνιμος, διότι απεργάζεται τη βελτίωση των ανθρώπων που έχει υπό την επιμέλειά του υπό τη γνώση της ουσίας και του σκοπού τους. Χρησιμοποιεί τα αναγκαία μέσα για τον μέγιστο ανθρώπινο σκοπό που είναι η βελτίωση του ανθρώπου, ήτοι η ατομική και συλλογική ευδαιμονία του. Κατά τον Αριστοτέλη, ο πολιτικός διαφοροποιείται από τον πολίτη στο θέμα της φρόνησης, ο πολιτικός είναι φρόνιμος, γνωρίζει την αλήθεια για τον άνθρωπο, ενώ ο πολίτης όχι, απλά μετέχει σε μια αληθή δόξα⁵⁶. Και ο πολίτης και ο πολιτικός μετέχουν κρίσεως και αρχής⁵⁷, μπορούν να λαμβάνουν πολιτικές αποφάσεις, που καθορίζουν τη μοίρα της πολιτικής κοινότητας, και να υποβάλλουν τις αποφάσεις αυτές σε κριτική αξιολόγηση. Ωστόσο, μόνο αυτός που δύναται να χρησιμοποιεί τη φρόνηση, δηλαδή την ορθολογική προαίρεση της ορθής επιλογής, είναι και πολίτης και πολιτικός μαζί. Αντίθετα, ο πολίτης μπορεί να είναι μη φρόνιμος, να υπακούει στην ιδεολογική επήρεια των θεσμών και να προάγει με τις επιλογές του τον σκοπό του κράτους, χωρίς να έχει πλήρη αντίληψη της αιτίας και της στόχευσης των επιλογών του. Ο πολιτικός ως φρόνιμος γνωρίζει την ουσία και τον σκοπό του ανθρώπου και γι' αυτό ακριβώς διακατέχεται από φρόνηση, διότι οι σκοποί που εξυπηρετεί είναι κατ' ανάγκη ενάρετοι, εφόσον τείνουν στη φυσική ολοκλήρωση του ανθρώπινου όντος. Η φρόνηση είναι ο ενδιαμέσος χώρος μεταξύ σοφίας και πολιτικής κοινωνίας.

4. Ο σοφός ως πολίτης του κόσμου

Όμως υπάρχει και η άποψη ότι ο σοφός δεν πρέπει να λαμβάνει καθόλου υπόψη του την πόλη, στον βαθμό που οι κρατικοί θεσμοί αποτελούν μια εσφαλμένη επινόηση⁵⁸, μία συμβατική συμφωνία των πολλών. Τα πολιτικά μέρη του κράτους διαβιούν υπό την υποκειμενικότητα της σύμβασης, ενώ ο σοφός υπό την αντικειμενικότητα της φύσης. Για τον σοφό το φυσικό δίκαιο προηγείται του θετικού, η σοφία προηγείται του νόμου. Πατρίδα του σοφού δεν είναι κανένας συμβατικός

⁵⁶ Αριστ. Πολ.1277b.26: *ἡ δὲ φρόνησις ἄρχοντος ἴδιος ἀρετὴ μόνη*. «Μόνο η φρόνηση είναι ιδιαίτερη αρετή αυτού που ασκεί πολιτική εξουσία». Αριστ. Πολ.1277b.29: *ἀρχομένου δὲ γε οὐκ ἔστιν ἀρετὴ φρόνησις, ἀλλὰ δόξα ἀληθής*. «Δεν ανήκει σ' αυτόν που κυβερνάται η φρόνηση, αλλά η συμμόρφωση με μια αληθή ιδεολογία». Πρβλ.. Roberts, Jean, "Excellences of the Citizen and of the Individual," in Georgios Anagnostopoulos (ed.), *A Companion to Aristotle*, Oxford: Wiley-Blackwell, 2009, pp. 555–65. Πρβλ. Lane, Melissa, "Claims to Rule: The Case of the Mutlitude," in Marguerite Deslauriers and Pierre Destrée (eds.), *The Cambridge Companion to Aristotle's Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, pp. 247–74.

⁵⁷ Αριστ. Πολ. 1275a.23: *πολίτης δ' ἀπλῶς οὐδενὶ τῶν ἄλλων ὀρίζεται μᾶλλον ἢ τῷ μετέχειν κρίσεως καὶ ἀρχῆς*. «Ο πολίτης δεν ορίζεται με κανέναν άλλο τρόπο, εκτός από το αν λαμβάνει πολιτικές αποφάσεις και ασκεί έλεγχο στην άσκηση της διακυβέρνησης». Πρβλ. Zuckert, Catherine H., "Aristotle on the Limits and Satisfactions of Political Life," *Interpretation*, 11 (1983), 185–206.

⁵⁸ Δημόκρ, Α. 166 DK: *ἄδικον δὲ τὸ ἐναντίον τῆς φύσεως. ἐπίνοιαν γὰρ κακὴν τοὺς νόμους ἔλεγε καὶ οὗ χρὴ νόμοις πειθαρχεῖν τὸν σοφόν, ἀλλὰ ἐλευθερίως ζῆν*. «άδικο είναι ό,τι αντιτίθεται στη φύση. Θεωρούσε, ακόμη, τους θετούς νόμους λανθασμένη επινόηση και ότι ο σοφός δεν πρέπει να πειθαρχεί στους νόμους, αλλά να ζει ελεύθερα»

νόμος και καμία συμβατική ανθρώπινη κοινωνία αλλά ο σύμπας κόσμος⁵⁹. Ο χώρος δράσης και ανατροφοδότησης του σοφού είναι η φύση και όχι η σύμβαση. Αν κάποιος αντιλαμβάνεται και ακολουθεί το κατά φύσιν ζην⁶⁰, είναι ενάρτεος και ευτυχισμένος χωρίς να χρειάζεται την πολιτική κοινωνία. Ένας σοφός δεν είναι δυνατόν να αποτελεί πολίτη ενός συγκεκριμένου συμβατικά ορισμένου κράτους, αλλά είναι πολίτης του κόσμου, ήτοι κοσμοπολίτης⁶¹. Ο κοσμοπολιτισμός του σοφού δεν δηλώνει τη μετακίνησή του σε πολλά μέρη και την επαφή του με διάφορες πολιτισμικές κουλτούρες, αλλά την ταύτιση σοφίας φυσικού δικαίου. Όποιος ευθυγραμμίζεται με το φυσικό δίκαιο της ανθρώπινης φύσης και του κόσμου, είναι πραγματικά σοφός.

Η φύση αποτελεί το της αλήθειας κριτήριο και χαράσσει την οδό της αρετής τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Οι υπάρχουσες πολιτείες είναι ημαρτημένες, διότι είναι συμβατικές. Ο σοφός είτε πρέπει να ζει στην αφάνεια⁶², να απέχει από την κοινωνική ζωή σε έναν κήπο φιλίας και θεωρητικής ενατένισης, είτε πρέπει αν βρεθεί στη θέση του πολιτικού να αποδεχτεί αυτόν τον κοινωνικό ρόλο⁶³ και να επιτελέσει το έργο που του ανέθεσε η φύση⁶⁴ βελτιώνοντας τον συνολικό

⁵⁹ Δημόκρι, Β 247 DK: *ἀνδρὶ σοφῶι πᾶσα γῆ βατή· ψυχῆς γὰρ ἀγαθῆς πατρίς ὁ ζῦμπας κόσμος*. «Ο σοφός άνδρας μπορεί να μεταβεί σε κάθε μέρος της γης· διότι για μια ενάρτητη ψυχή, πατρίδα είναι ὅλος ο κόσμος».

⁶⁰ Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, 12.1: *μὴ τὸ παύσασθαί ποτε <τοῦ> ζῆν φοβηθῆς, ἀλλὰ τὸ γε μηδέποτε ἀρξασθαι κατὰ φύσιν ζῆν*. «και μη φοβηθεις το να σταματησεις κάποια στιγμή να ζεις, αλλά το να μην έχεις ξεκινήσει ποτέ να ζεις σύμφωνα με την φύση».

⁶¹ Πρβλ., Διόγ. Λαέρτ. 6.63 (Διογένης ο Κυνικός): *ἐρωτηθεὶς τί αὐτῷ περιέγονεν ἐκ φιλοσοφίας, ἔφη, «καὶ εἰ μηδὲν ἄλλο, τὸ γοῦν πρὸς πᾶσαν τύχην παρεσκευάσθαι»*. *ἐρωτηθεὶς πόθεν εἶη, «κοσμοπολίτης», ἔφη*. «Όταν ρωτήθηκε τι έχει κερδίσει από τη φιλοσοφία, εἶπε: “Κι αν ὄχι τίποτε ἄλλο, το να εἶμαι ἔτοιμος να αντιμετωπίσω κάθε τύχη”. Όταν ρωτήθηκε από πού κατάγεται, εἶπε: “εἶμαι πολίτης του κόσμου”». Πρβλ. Κικ. *De Finibus*, I και V, 17: «Οι φιλόσοφοι πιστεύουν πως ο κόσμος κυβερνιέται από τη θεία βούληση. Νομίζουν πως είναι κάτι σαν πόλη και πολιτεία κοινή για τους θεούς και τους ανθρώπους και πως ο καθένας μας ξεχωριστά αποτελεί μέρος αυτού του κόσμου· αυτό συνεπάγεται την υποχρέωσή μας από τη φύση να βάζουμε το γενικό καλό πάνω από το ατομικό μας. Γιατί, ὅπως οι νόμοι βάζουν τη γενική ευημερία πάνω από την ατομική, με τον ίδιο τρόπο ο σωστός και σοφός άνθρωπος που υπακούει στους νόμους φροντίζει περισσότερο για την ευημερία του συνόλου (ὅλων) παρά για την ευημερία ενός οποιουδήποτε ατόμου ή τη δική του. Και δεν πρέπει να επικρίνεται περισσότερο ο προδότης της πατρίδας παρά ο προδότης του κοινού συμφέροντος ή ὅποιος λιποτακτεί από τη γενική ευημερία για χάρη της ατομικής του ωφέλειας και ευημερίας». Πρβλ. Nicgorski, Walter. “Cicero on Expertise in Governance.” In *Scientific Statesmanship, Governance, and the History of Political Philosophy*, edited by Kyriakos N. Demetriou and Antis Loizides 41-55. New York: Routledge, 2015. Πρβλ. Konstan, David. “Cosmopolitan Traditions.” In *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, edited by Ryan K. Balot, 473-484. Wiley-Blackwell, 2009.

⁶² Πρβλ. Πλούτ. *Εἰ καλῶς εἴρηται τὸ λάθε βιώσας*, 1128c: *αὐτὸ <δὲ> τὸ πρᾶγμα πῶς οὐ πονηρόν; «λάθε βιώσας» — ὡς τυμβωρυχῆσας; ἄρ' αἰσχρόν ἐστι τὸ ζῆν, ἴν' ἀγνοώμεθα πάντες;* «Αυτό ὅμως το πράγμα πως δεν είναι άσχημο, δηλαδή το "ζήσε απαρατήρητος". Σαν να λες "ζήσε μέσα σε τάφους σαν τυμβωρύχος"; Είναι άραγε τόσο αίσχρη η ζωή, ὥστε να εἶμαστε ὅλοι άγνωστοι;».

⁶³ Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, 6. 53: *Τὸ τῷ σμῖνι μὴ συμφέρον οὐδὲ τῇ μελίσση συμφέρει*. «Ό,τι δεν συμφέρει το μελίσι, δεν συμφέρει και τη μέλισσα». Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτὸν*, 11.4: *Πεποιήκά τι κοινωνικῶς; οὐκοῦν ὠφέλημα. τοῦτο ἴνα ἀεὶ πρόχειρον ἅπαντᾷ καὶ μηδαμοῦ παύου*. «Έκανα κάτι για το κοινωνικό σύνολο; Ὁπότε, εἶμαι ὠφελημένος. Αυτό να το έχεις πάντα υπόψη σου και να μην το ξεχνάς ποτέ». Πρβλ. Chroust, Anton-Hermann. “The Ideal Polity of the Early Stoics: Zeno's Republic.” *The Review of Politics* 27, no. 2 (1965): 173-183.

⁶⁴ Πρβλ. Mantzanas, Michail. “The Concept of Moral Conscience in Ancient Greek Philosophy.” *Conatus - Journal of Philosophy* 5, no. 2 (2020): 65-86.

πολιτικό οργανισμό και οδηγώντας τον στην κατεύθυνση της ευδαιμονίας. Υπάρχει βέβαια και η άποψη ότι κάθε κοινωνική σύμβαση είναι ολέθρια για τον άνθρωπο και ότι ο σοφός πρέπει να ζει ενδεής ακόμη και σ' ένα πιθάρι, όπως ένας κύων, περιορίζοντας κάθε επίπλαστη ανάγκη που δημιουργεί η πολιτική ζωή και όντας ο ίδιος αυτάρκης σε μια θεϊκή σχεδόν και αυτάρκη ολιγάρκεια⁶⁵.

5. Το δωμάτιο του στωικού σοφού

Η οικία του σοφού είναι στενόχωρη, δίχως περιποίηση, χωρίς θόρυβο, χωρίς πολυτέλειες, δεν υπηρετείται από κανένα θυρωρό που κατευθύνει το πλήθος των επισκεπτών με δουλική υπεροψία, αλλά μέσα από το κενό κατώφλι που είναι απαλλαγμένο από πορτιέρηδες η τύχη δεν περνάει: αναγνωρίζει πως δεν υπάρχει γι' αυτήν χώρος, όπου δεν υπάρχει τίποτα δικό της.

Σενέκας, *De Constantia Sapientis*, 15.3-5.

Αλλά ας εστιάσουμε στον προσωπικό χώρο του σοφού, εκεί όπου μπορεί να στοχάζεται και να δημιουργεί τις νοητικές του συλλήψεις ατενίζοντας την ουσία των όντων. Σ' ένα απόσπασμα (Σενέκας, *De Constantia Sapientis*, 15.3-5) του στωικού Σενέκα έχουμε μια εικόνα του οίκου του σοφίας.

1) Το σπίτι παρουσιάζεται στενόχωρο, μικρό, χωρίς ευρύτητα χώρων και χωροταξικές ανέσεις. Πρόκειται για ένα κοινό οίκημα, συνηθισμένο, που δεν ξεχωρίζει από αυτά των περισσοτέρων ανθρώπων. Κανένας δεν θα μπορούσε να το ξεχωρίσει από την εξωτερική του όψη.

2) Απουσιάζει κάθε είδους περιποίηση και περίτεχνος στολισμός, η εξωτερική λιτότητα του κτιρίου δεν προϊδεάζει για τον εσωτερικό πνευματικό πλούτο.

3) Επίσης, ελλείπει η πολυτέλεια σε κάθε της μορφή. Ο υλικός πλούτος αντιτίθεται στην αυτάρκη λιτότητα του σοφού, η τρυφή είναι παράγοντας απομάκρυνσης από την κατεύθυνση της αρετής και της ολοκλήρωσης. Ο κυρηναϊκός φιλόσοφος Αρίστιππος, κύριος εκπρόσωπος του κλασικού ηδονισμού, όταν ξεναγούνταν από κάποιον πλούσιο έμπορο στην πολυτελή οικία του, έφτυσε σκωπτικά στο πρόσωπό του λέγοντας ότι δεν έβρισκε εντός του πολυτελούς χώρου πιο βρώμικο μέρος, για να αποθέσει το βδελυρό σωματικό υγρό. Ο οίκος του σοφού δεν απαστράπτει από πολυτέλεια και ακριβή ύλη, αλλά από εσωτερική ψυχική τάξη

⁶⁵ Πρβλ., Ξεν. *Απομν.* 1.6.10: ἔοικας, ὃ Ἄντιφῶν, τὴν εὐδαιμονίαν οἰομένῳ τρυφῆν καὶ πολυτέλειαν εἶναι· ἐγὼ δ' ἐνομίζον τὸ μὲν μηδενὸς δεῖσθαι θεῖον εἶναι, τὸ δ' ὡς ἐλαχίστων ἐγγυτάτω τοῦ θεοῦ, καὶ τὸ μὲν θεῖον κράτιστον, τὸ δ' ἐγγυτάτω τοῦ θεοῦ ἐγγυτάτω τοῦ κρατίστου. «Μου δίνεις την εντύπωση, Αντιφώντα, πως νομίζεις ότι η ευδαιμονία συνίσταται στην ηδυπάθεια και στην πολυτελή διαβίωση· εγώ από την πλευρά μου νόμιζα ότι το να μην έχει κάποιος καμία απολύτως ανάγκη είναι κάτι θεϊκό, το να έχει περιορισμένο αριθμό αναγκών προσεγγίζει το θεϊκό, αλλά το θεϊκό είναι το επικρατέστερο όλων και η κατάσταση που προσεγγίζει τη θεϊκή ουσία προσεγγίζει και την επικρατέστερη όλων των καταστάσεων».

και συμμετρία της ανθρώπινης φύσης, που άγει σε ορθές επιλογές και ορθολογικές νοητικές διεργασίες.

4) Κυριαρχεί ή γαλήνη και ο θόρυβος λείπει. Σκοπός της φιλοσοφικής διεργασίας είναι επίτευξη της ψυχικής ή νοητικής γαλήνης, η δημιουργία ενός εσωτερικού κόσμου λογικής, τάξης, αταραξίας και συμμετρίας. Ο θόρυβος αντιστοιχεί στη βίαιη κίνηση, στην αταξία και τον θόρυβο, ταιριάζει περισσότερο στα πάθη και όχι στον ορθό λόγο. Ως εκ τούτου, στον χώρο του σοφού δεν έχει θέση η ταραχή και η ασύμμετρη κίνηση, αλλά η νηνεμία του έμφρονος στοχασμού. Επίσης, ο θόρυβος είναι ίδιον χώρων, όπου απαντάται ο όχλος, όπως οι λαϊκές συγκεντρώσεις, η αγορά ή χυδαία διασκέδαση. Η οχλαγωγία είναι κάτι ξένο προς την ανάπτυξη του φιλοσοφικού λόγου και τον ίδιο τον σοφό, ανταποκρίνεται στους πολλούς που μαστίζονται από τα θορυβώδη και άτακτα πάθη. Εδώ μπορούμε να θυμηθούμε και τους πυθαγορείους, οι οποίοι επέβαλαν πενταετή αθόρυβη σιωπή στους νέους μαθητές της σχολής, για να μάθουν να «ακούνε» την κρυφή αρμονία των πάντων.

5) Ακόμη, ο σοφός δεν χρειάζεται δούλους να τον υπηρετούν και θυρωρούς να ελέγχουν το πλήθος των επισκεπτών, ακριβώς γιατί η σοφία δεν απευθύνεται στα πολλούς, αλλά στους λίγους που μπορούν να την αντιληφθούν. Οι πολλοί δεν επιθυμούν να εισέλθουν στο αδιάφορο γι' αυτούς σπίτι του σοφού, αλλά προτιμούν τις πολυπληθείς εορτές και την πλήρη υλικών αγαθών και σωματικών ηδονών αγορά. Η θύρα του οίκου είναι αφύλαχτη και ορθάνοιχτη κι όμως ελάχιστοι έως κανένας δεν πλησιάζει να τη διαβεί, διότι δεν υπάρχουν τα υλικά αγαθά και οι απολαύσεις που επιθυμούν οι περισσότεροι άνθρωποι, αλλά μόνο λόγος, τάξη, μέτρο και συμφωνία με τη φύση, πράγματα απεχθή στον αδαή όχλο.

6) Πάντως, αυτή που σίγουρα δεν πλησιάζει τη θύρα της σοφίας είναι η τύχη, αυτή η παντοδύναμη θεότητα, που κυβερνά τα ανθρώπινα πράγματα. Όπου υπάρχει σοφία, δεν υπάρχει τύχη. Αν και η τύχη βρίσκεται σε κάθε ανθρώπινη εκδήλωση και πότε αποθεώνει πότε κατακρημνίζει τους πάντες, φτωχούς ή πλούσιους, ασήμαντους ή βασιλιάδες, στέκεται με φόβο πριν το κατώφλι της πόρτας του σοφού και τρέμει να εισέλθει εντός, διότι γνωρίζει ότι η ήττα είναι βέβαιη. Σ' αυτό το λιτό δωμάτιο δεν υπάρχει χώρος, όλα είναι ξένα γι' αυτήν. Ο ορθός λόγος και η τάξη εντός της φύσης του σοφού δεν επιτρέπουν καμία παλινωδία από τον τυχαίο παράγοντα, η γνώση της ουσίας και του σκοπού των πραγμάτων περιορίζουν εντελώς την υποκειμενικότητα, τη σχετικότητα και τον μηδενισμό τους αχώριστους συμπαραστάτες της τυχειότητας. Αλλά, ακόμη κι αν ένα απρόσμενο γεγονός συμβεί, όπως ο πόνος, η νόσος, ο θάνατος, η τύχη πάλι θα ηττηθεί, διότι ο σοφός δεν τaráσσεται⁶⁶, εφόσον γνωρίζει ότι όλα δεν είναι παρά σύνδεση και διάλυση της ύλης. Ο σοφός ευθυγραμμίζεται με τον λόγο της φύσης που κυβερνά τα πάντα⁶⁷ και δεν επηρεάζεται από την κίνηση και

⁶⁶ Πρβλ. Long, Anthony Arthur, and Despina Vertzagia. "Antiquity Revisited: A Discussion with Anthony Arthur Long". *Conatus - Journal of Philosophy* 5, no. 1 (2020): 111-122.

⁶⁷ Πρβλ. Walzer, Arthur. "Quintilian's 'Vir Bonus' and the stoic wise man." *Rhetoric Society Quarterly* 33, no. 4 (2003): 25-41.

την μεταβολή της ύλης, στην οποία εμπεριέχεται η τύχη. Όλα κινούνται και μεταβάλλονται, αλλά ο λόγος παραμένει αναλλοίωτος, όλα υπόκεινται στην τύχη, αλλά ο σοφός ορίζει απόλυτα τη μοίρα του. Ακόμη κι αν πονέσει, ακόμη κι αν πεθάνει είναι νικητής απέναντι στην τύχη, διότι γνωρίζει ότι όλα αυτά είναι εκδηλώσεις της φύσης των πάντων. Η πλήρης κυριαρχία του ορθού λόγου εκδιώκει εξολοκλήρου την τύχη από τον ανθρώπινο ορίζοντα⁶⁸.

6. Το δωμάτιο του αναγεννησιακού σοφού

Καθώς πλησιάζει το απόγευμα, επιστρέφω στο σπίτι μου και μπαίνω στο γραφείο μου, και στο κατώφλι της πόρτας βγάζω τα καθημερινά ρούχα, που είναι καλυμμένα με λάσπη και σκόνη, και φοράω ενδύματα βασιλικά και επίσημα. Καθώς πλέον είμαι ντυμένος κατάλληλα, εισέρχομαι σε αρχαίες αυλές αρχαίων ανδρών, οι οποίοι με υποδέχονται με στοργή. Τρέφομαι με αυτού του είδους την πνευματική τροφή, η οποία είναι αποκλειστικά δική μου, μιας και εκ φύσεως ανήκω στον κόσμο αυτών των ανθρώπων· συζητώ με όλους αυτούς ανερυθρίαστα και τους ρωτώ για τις αιτίες των πράξεών τους. Αυτοί φερόμενοι ευγενικά, πάντα μου προσφέρουν τις απαντήσεις τους. Για τις επόμενες περίπου τέσσερις ώρες δεν αισθάνομαι ουδεμία πλήξη, ξεχνώ κάθε πρόβλημα, σταματώ να φοβάμαι τη φτώχεια, δεν με τρομάζει ο θάνατος. Αφήνομαι ολοκληρωτικά στη συναναστροφή μου με αυτούς τους ανθρώπους.

Μακιαβέλι, *Επιστολή προς τον Φραντζέσκο Βεττόρι*, 10 Δεκεμβρίου, 1513, Φλωρεντία

Μεταφερόμαστε τώρα στην Αναγέννηση και συγκεκριμένα λίγο έξω από τη Φλωρεντία, όπου ένας σημαντικότατος στοχαστής εκείνης της εποχής, ο Νικολό Μακιαβέλι, περιγράφει τον δικό του χώρο της σοφίας⁶⁹.

1) Το διαχωριστικό σημείο μεταξύ του δωματίου του σοφού και του εξωτερικού κόσμου είναι το κατώφλι της πόρτας. Το κατώφλι είναι το αόρατο τείχος μεταξύ σοφίας και ασοφίας, το συμβολικό άβατο για τους αμήτους στην ανώτερη ορθολογική διεργασία. Προσέχουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις δεν υφίσταται κάποια θύρα καλά κλειδωμένη που να αποτρέπει τη είσοδο. Όποιος θέλει μπορεί να εισέλθει, αλλά κατά παράδοξο τρόπο κανείς δεν πλησιάζει εκεί, εκτός από τον σοφό. Είναι ένας τόπος αδιάφορος, σχεδόν αόρατος από την ανθρώπινη πλειοψηφία, σαν να μην υπάρχει.

2) Ο σοφός ενώπιον του κατωφλιού με μια συμβολική πράξη απεκδύεται τα καθημερινά του ακάθαρτα ιμάτια και φοράει ενδύματα καθαρά και επίσημα, σχεδόν βασιλικά. Η αντίθεση καθημερινών βρώμικων, σκονισμένων και επίσημων ρούχων, απηχεί την αντίθεση του κόσμου των πολλών και του κόσμου της σοφίας. Ο κόσμος της κίνησης και της φθοράς είναι γεμάτος σκόνη και ακαθαρσία, άμορφη ύλη και

⁶⁸ Πρβλ. Schofield, Malcom. "Stoic Ethics", In *The Cambridge Companion to the Stoics*, edited by Brad Inwood, 233-256. Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

⁶⁹ Baluch F., "Machiavelli as Philosopher", *The Review of Politics* 80 (2018), pp. 289–300.

χάος, που δημιουργούν ασχήμια, ενώ ο κόσμος της σοφίας εκφράζει μια καθαρότητα και μια τάξη, που δηλώνουν μια απaráμιλλη ομορφιά. Ο σοφός είναι κι αυτός άνθρωπος φτιαγμένος από ύλη και γεμάτος σωματικά πάθη, αλλά μόλις εισέρχεται σε μια διανοητική δραστηριότητα σπεύδει να απεκδυθεί όλα τα υλικά χαρακτηριστικά της φθαρτής, υλικής του φύσης και να ενεργοποιήσει την ανώτερη λογική του υπόσταση. Ο άνθρωπος είναι αδύνατον να ξεφύγει από τον κόσμο της φθοράς, ακριβώς διότι είναι ο ίδιος φθαρτός, υλικός. Αναπόδραστα, θα συμμετέχει στην καθημερινότητα, θα κατέβει στην αγορά για να προμηθευτεί τα απαραίτητα για την αυτοσυντήρησή του αγαθά, θα ερωτευτεί και θα έχει σαρκικές απολαύσεις, θα οργιστεί με τους άλλους και ίσως βρίσει, αλλά και ίσως διασκεδάσει μαζί τους. Η ανάμειξη με τους πολλούς και τις ασχολίες τους είναι υλικώς αναπόφευκτη, ωστόσο η σοφία είναι μια άλλη υπόθεση, καθαρή από την ύλη και τη φθορά.

3) Αυτή η απέκδυση της ύλης και της φθοράς ανοίγει τον δίαυλο επικοινωνίας με όλους τους χώρους της σοφίας όλων των εποχών, ο σοφός στο δωμάτιό του δεν είναι μόνος του, όπως φαίνεται, αλλά εισέρχεται στις αυλές των αρχαίων σοφών, οι οποίοι τον υποδέχονται με στοργή. Ενώ ο σοφός φαίνεται εντελώς μόνος του διαβάζοντας ίσως κάποια βιβλία, στην πραγματικότητα βρίσκεται σ' έναν χώρο γεμάτο διανοητικούς φίλους και συμπαραστάτες που σπεύδουν να επιμεληθούν κάθε απορία του. Επομένως, το δωμάτιο του σοφού δεν είναι υλικά και χρονικά περιορισμένο, αλλά έχει θέα σ' όλο το φάσμα του χρόνου και της ουσίας των πραγμάτων.

4) Εντός του φιλοσοφικού χώρου υπάρχει αυτάρκεια, καθώς δεν υπάρχουν υλικά δεσμά που περιορίζουν τη σκέψη, αλλά ούτε ένδεια διανοητικής τροφής. Ο φιλόσοφος είναι αυτάρκης σε μία διαρκή αναζήτηση της αλήθειας που δε περιορίζεται από την αναγκαιότητα της ύλης και της αυτοσυντήρησης. Η πνευματική τροφή είναι ανεξάντλητη και εξαιρετικής ποιότητας και προορίζεται αποκλειστικά και μόνο για τον φίλο της σοφίας, ο οποίος την λαμβάνει με μεγάλη ευχαρίστηση. Επίσης, με την διανοητική τροφή δεν συμβαίνει αυτό που συμβαίνει με την υλική, δεν υπάρχει κορεσμός και πλήρωση ή βλάβη του σώματος και της υγείας, αλλά συνεχής αναζωογόνηση και ένα συνεχές απόλαυσης και πλήρωσης.

5) Υπάρχει μια φυσική συγγένεια του φιλοσόφου με τους προγενέστερους φιλοσόφους, που εδράζεται στο βαθμό της ανθρώπινης ολοκλήρωσης. Ο σοφός εκ φύσεως ανήκει στον κόσμο αυτών των μεγάλων στοχαστών, γιατί συνδέεται μαζί τους στη φυσική πορεία προς τον ανθρώπινο σκοπό⁷⁰. Πρόκειται για φύσεις που βρίσκονται στο ίδιο επίπεδο αρεταϊκής τελείωσης και η συγγενείά τους είναι μοναδική και αδιαμφισβήτητη. Εντός του γένους των ανθρώπων υφίσταται το είδος των φιλοσόφων με ειδοποιό στοιχείο της διαφοράς τους τη συμμετοχή στον ορθό λόγο και τον βαθμό της φυσικής του ολοκλήρωσης. Η συγγένεια των σοφών είναι και

⁷⁰ Πρβλ. Hankins James, "Machiavelli, Civic Humanism, and the Humanist Politics of Virtue", *Italian Culture*, Vol. xxxii No. 2, September 2014, 98–109, pp.102-103.

διανοητική υπό το πρίσμα του ορθολογισμού, καθώς και ηθική μα και βιολογική, διότι πρώτον υπερέχουν των άλλων ανθρώπων στην αρεταϊκή διαβάθμιση⁷¹, αλλά και δεύτερον στη βιολογική εξέλιξη, στην έκταση που αναπτύσσουν στο έπακρο μια φυσική δυνατότητα.

6) Η μέθοδος προσέγγισης της αλήθειας είναι διαλεκτική, ο φιλόσοφος θέτει στοχευμένα ερωτήματα στους κατάλληλους διανοητές του παρελθόντος κι εκείνοι απαντούν με προθυμία. Η προσέγγιση της αλήθειας δεν γίνεται με μιας, αλλά σταδιακά. Σιγά σιγά, ερώτηση με την ερώτηση αναφαίνονται διαλεκτικά οι αναβαθμοί της αλήθειας. Επίσης, η διαλεκτική δεικνύει ότι η προσέγγιση της γνώσης δεν είναι δογματική, όπως και η ίδια η φιλοσοφία, η διερώτηση είναι συνεχής και δυναμική, δεν παραμένει στάσιμη και περιχαρακωμένη. Ακόμη, υπάρχει πλουραλισμός απαντήσεων σε κάθε ερώτηση που τίθεται, δεν υπάρχει κάποια φιλοσοφική αυθεντία που διαθέτει όλες απαντήσεις. Τα επιχειρήματα είναι πολλά, ίσως ετερόκλιτα, και αυτό προσφέρει μια πιο ολοκληρωμένη έρευνα περί του αληθινού. Η φιλοσοφία είναι μια όσο κατά το δυνατόν ορθότερη προσέγγιση της αλήθειας και όχι ένα άκαμπτο δόγμα.

7) Κύριο γνώρισμα της διαλεκτικής συζήτησης περί της αλήθειας είναι η παρηρησία, το θάρρος αποτύπωσης των επιχειρημάτων χωρίς το προκάλυμμα της ηθικότητας. Και οι αρχαίοι σοφοί και ο αναγεννησιακός σοφός ρωτούν και απαντούν ανερυθρίαστα, δεν χρησιμοποιούν μια ενδεχομένως εσωτερική διδασκαλία κρυμμένη μέσα στις θέσεις τους, χαρακτηριστικό της σοφίας είναι η καθαρή αλήθεια και η αποφασιστικότητα της εκφοράς της. Η φιλοσοφία διαφέρει από την εριστική, όπου στόχος είναι η με κάθε μέσο επικράτηση στη συζήτηση, η φιλοσοφία είναι ένας αποφασιστικός αγώνας ορθού λόγου προκειμένου να βρεθούν οδοί ερμηνείας. Η παρηρησία δεν άγει σε μία στείρα σύγκρουση, αλλά σε μια γόνιμη μάχη, όπου όλα τα συνδιαλεγόμενα μέρη παλεύουν με όλες τους τις διανοητικές δυνάμεις για την αντικειμενική γνώση.

8) Η γνώση των αιτιών είναι παντού παρούσα εντός του φιλοσοφικού τοπίου. Αποτελεί τη βασική λειτουργία του ανθρώπινου ορθολογισμού και συνιστά την αρχή κάθε φιλοσοφικού εγχειρήματος. Το «γιατί» κάθε φυσικού φαινομένου ή ηθικοπολιτικού γεγονότος είναι η ουσία κάθε επιστημονικής, ήτοι αντικειμενικής ερμηνείας του πραγματικού. Η αιτιακή σχέση κινούντος και κινουμένου αποσαφηνίζει την αιτιότητα τόσο σε φυσικό όσο και σε ηθικό ή πολιτικό επίπεδο και επιτρέπει μια ορθολογική ερμηνεία του φυσικού ή ανθρώπινου κόσμου. Η γνώση της

⁷¹ Πρβλ. Vavouras Elias, "The Machiavellian reality of Leo Strauss", *Dia-noesis: A Journal of Philosophy*, 12, 2022, pp. 265-273.

αιτιότητας σηματοδοτεί γνώση της νομοτέλειας που ρυθμίζει τα πράγματα σε κοσμικό ή ανθρώπινο επίπεδο⁷².

9) Η πλήξη είναι κάτι αλλότριο για τον χώρο της σοφίας, και αυτό γιατί αυτό το ανθρώπινο ορέγεσθαι προς το ειδέναι βρίσκει εδώ τη μέγιστη πλήρωσή του. Κάθε ταπεινό πρόβλημα της κοινωνικής ζωής του φιλοσόφου λησμονείται ενώπιον του ούριου ανέμου του πρώτου πλου της γνώσης. Κι αυτό γιατί η ύλη χάνει τη δύναμή της μέσα σ' αυτό το θαυμαστό δωμάτιο. Η πλήξη είναι χαρακτηριστικό της υλικής ατέλειας που μεταπίπτει από την μία υλική ικανοποίηση στην άλλη χωρίς της δυνατότητα αυτάρκους πλήρωσης. Η υλική απορία δεν μπορεί να ανταγωνιστεί την φιλοσοφική απορία, καθώς η πρώτη ισοδυναμεί με ένδεια και φτώχεια, ενώ η δεύτερη με την απαρχή κάθε γνωσιολογικού πλούτου και έρευνας. Οπότε εδώ δεν υπάρχει υλική φτώχεια, αλλά παντελής έλλειψη υλικών αναγκών και μέγιστη λογική αυτάρκεια. Ο τρόμος της υλικής ένδειας δεν αφορά τον σοφό, γιατί αυτός όσο πιο λίγα χρειάζεται τόσο πιο πλούσιος είναι.

10) Επιπρόσθετα, ο μεγαλύτερος ανθρώπινος φόβος, που ταράσσει την ψυχή και οδηγεί σε ημαρτημένες σκέψεις και επιλογές, ο φόβος του θανάτου, τρέμει να εισέλθει και να διαβεί το κατώφλι της σοφίας. Ο σοφός γνωρίζει ότι η γένεση αποτελεί ένωση των υλικών στοιχείων, ενώ ο θάνατος δεν είναι τίποτε άλλο από τον διαχωρισμό τους. Ο θάνατος είναι μια απολύτως φυσική διαδικασία που απαντάται σε όλο το φάσμα του χρόνου και της κοσμικής υπόστασης. Η αρετή ή η ευδαιμονία δεν ταυτίζεται με τη μακροζωία, αλλά με την εκπλήρωση του ανθρώπινου φυσικού σκοπού. Σημασία έχει η επίτευξη της αρετής σε οποιαδήποτε ηλικιακή φάση και όχι μια μακρά ακόρεστη ζωή γεμάτη πάθη και ταραχή. Ο φόβος του θανάτου είναι ένα πάθος, όπως όλα τα υπόλοιπα, ίσως το ισχυρότερο⁷³, αλλά και πάλι πάθος, το οποίο δεν έχει θέση σε μια αυτάρκη διάνοια. Η ύπαρξη και η ολοκλήρωση του σοφού συνίσταται στην ορθολογική διαδικασία και όχι στα σωματικά πάθη ή στους άλογους φόβους.

7. Επιλογικό υπόμνημα

Μπορούμε λοιπόν να προβούμε σε κάποια δομικά συμπεράσματα όσον αφορά τα χαρακτηριστικά του χώρου της σοφίας και στην αρχαιότητα και στην Αναγέννηση. Πρόκειται για έναν χώρο όχι τόσο απόμακρο από την πολιτική κοινότητα, από το δυναμικό πεδίο κίνησης και αλλαγής των ανθρωπίνων πραγμάτων. Η χώρα της σοφίας δεν βρίσκεται σε κάποιον υπερουράνιο τόπο ή σε κάποιο φυσικό σπήλαιο επιμελώς κρυμμένη, αλλά είναι απόλυτα προσιτή και εμφανής από όλους και μάλιστα η είσοδος είναι ανοιχτή και αφύλακτη. Κάθε άνθρωπος περνάει πλησίον της οικίας

⁷² Βαβούρας Ηλίας,, «Τα φιλοσοφικά προσώπεια του Ν. Machiavelli: Φυσικό δίκαιο, ελευθερία, δημοκρατία, σς, 41- 42, 50-51 στο Νικολό Μακιαβέλι, *Ο Ηγεμόνας*, Μετάφραση - Σχόλια: Βασίλειος Μακρυπούλιας, Ζήτρος 2023.

⁷³ Vavouras Elias, and Michail Theodosiadis. "The Concept of Religion in Machiavelli: Political Methodology, Propaganda and Ideological Enlightenment," *Religions* 15, no. 10 (2024): 1203. <https://doi.org/10.3390/rel15101203>

του σοφού, αλλά η απλότητα και η λιτότητά της δεν έλκουν την ακόρεστη φύση της επιθυμίας, που είναι προσκολλημένη στην ύλη. Το δωμάτιο είναι άδειο από υλικά αγαθά και σωματικές απολαύσεις, αλλά γεμάτο από λογική τάξη και διαύγεια. Εντός αυτού του υποβλητικού χώρου δεν υπάρχει χρονικός προσδιορισμός, ο σοφός, αν μόνος του, δύναται να ταξιδεύει στον χρόνο και να συναντά όλους τους διανοητές των περασμένων εποχών και να τους θέτει ερωτήματα για τη φύση και τις αιτίες των πραγμάτων σε μια διαλεκτική διαδικασία με στόχο την αλήθεια. Οι πολλοί δεν προσελκύονται από τον χώρο του σοφού, διότι έχουν μια ιδιοτελή -παραμορφωμένη από την ύλη και την πλεονεξία- φρόνηση που δεν τους επιτρέπει να μετέχουν στην καθολικότητα του λόγου. Αλλά αυτή που συνειδητά τρέμει έστω και να σκεφτεί να περάσει το κατώφλι της θύρας είναι η τύχη, διότι γνωρίζει ότι η ήττα της από τη σοφία είναι προδιαγεγραμμένη. Ούτε φόβος υπάρχει εκεί, ούτε κίνηση και μεταβολή, αλλά μια ορθολογική κινούσα ακινησία που μένει ακλόνητη στα αντίξοα κύματα της τυχειότητας⁷⁴.

Βιβλιογραφία

Baluch, F. (2018) “Machiavelli as Philosopher”, *The Review of Politics*, 80, pp. 289–300.

Chroust, A. H. (1965) “The Ideal Polity of the Early Stoics: Zeno's Republic.” *The Review of Politics*, 27 (2), pp. 173-183.

Cleemput, V. (2006) “Aristotle on Eudaimonia in Nicomachean Ethics I”, *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 30, pp. 127–158.

Coope, U. (2012) “Why does Aristotle Think that Ethical Virtue is Required for Practical Wisdom?” *Phronesis*, 57 (2), pp. 142–163.

Hankins, J. (2014) “Machiavelli, Civic Humanism, and the Humanist Politics of Virtue”, *Italian Culture*, 32 (2), pp. 98–109: 102-103.

Konstan, D. (2009) “Cosmopolitan Traditions”, in Balot R. K. (ed.) (2009) *A Companion to Greek and Roman Political Thought*, Wiley-Blackwell, pp. 473-484.

Kraut, R. (1979) “Two Conceptions of Happiness”, *Philosophical Review*, 88, pp. 167–197.

⁷⁴ Μάρκος Αυρήλιος, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, 4. 49: Ὁμοιον εἶναι τῇ ἄκρῃ, ἣ διηνεκῶς τὰ κύματα προσήσεται ἢ δὲ ἔστηκε καὶ περὶ αὐτὴν κοιμίζεται τὰ φλεγμήναντα τοῦ ὕδατος. «Να μοιάζεις με την ακτή που συνέχεια τη χτυπάνε τα κύματα. Εκείνη μένει ακλόνητη και γύρω της αναπαύονται τα μανιασμένα νερά». Vavouras Elias, “Machiavelli: Natural right and historicism”, *POLIS*, Volum IX, Nr. 3 (33), 2021, pp. 5-24.

Lane, M. (2013) "Claims to Rule: The Case of the Mutlitude," in Deslauriers M. and Destrée P. (eds.) (2013) *The Cambridge Companion to Aristotle's Politics*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 247–74.

Long, A. A., Vertzagia, D. (2020) "Antiquity Revisited: A Discussion with Anthony Arthur Long", *Conatus - Journal of Philosophy*, 5 (1), pp. 111-122.

Mantzanas, M. (2020) "The Concept of Moral Conscience in Ancient Greek Philosophy", *Conatus - Journal of Philosophy*, 5 (2), pp. 65-86.

Miller, F. (1996) "Aristotle and the Origins of Natural Rights", *The Review of Metaphysics*, 49, pp. 873–907.

Morrison, D. (1999) "Aristotle's Definition of Citizenship: A Problem and Some Solutions", *History of Philosophy Quarterly*, 16, pp. 143–65.

Moss, J. (2011) " 'Virtue Makes the Goal Right' Virtue and *Phronesis* in Aristotle's Ethics", *Phronesis*, 5, (3), pp. 204–261.

Nicgorski, W. (2015) "Cicero on Expertise in Governance", in Demetriou K., Loizides A. (eds) (2015) *Scientific Statesmanship, Governance, and the History of Political Philosophy*, New York: Routledge, pp. 41-55.

Nietzsche, F. (1997) *Twilight of the idols, or, How to philosophize with the hammer*, transl. Polt R., Hackett Publishing, Indianapolis/Cambridge.

Purinton, J. (1998) "Aristotle's Definition of Happiness (NE I.7 1098a16–18)", *Oxford Studies in Ancient Philosophy*, 16, pp. 259–298.

Roberts, J. (2009) "Excellences of the Citizen and of the Individual," in Anagnostopoulos G. (ed.), *A Companion to Aristotle*, Oxford: Wiley-Blackwell, , pp. 555–65.

Roche, T. (1988) "*Ergon* and *Eudaimonia* in *Nicomachean Ethics* I: Reconsidering the Intellectualist Interpretation", *Journal of the History of Philosophy*, 26 (2), pp.175–194.

Schofield, M. (2003) "Stoic Ethics", in Inwood B. (ed.) (2003) *The Cambridge Companion to the Stoics*, Cambridge: Cambridge University Press, pp. 233-256.

Vavouras, E. (2021) "Machiavelli: Natural right and historicism", *POLIS*, 9, (3), pp. 5-24.

Vavouras, E. (2022) "The Machiavellian reality of Leo Strauss", *Dia-noesis: A Journal of Philosophy*, 12, pp. 265-273. <https://doi.org/10.12681/dia.37834>

Vavouras, E., Theodosiadis M. (2024) “The Concept of Religion in Machiavelli: Political Methodology, Propaganda and Ideological Enlightenment”, *Religions*, 15, (10): 1203. <https://doi.org/10.3390/rel15101203>

Walzer, A. (2003) “Quintilian's ‘*Vir Bonus*’ and the stoic wise man.” *Rhetoric Society Quarterly*, 33 (4), pp. 25-41.

Zuckert, C. (1983) “Aristotle on the Limits and Satisfactions of Political Life”, *Interpretation*, 11, pp. 185–206.

Βαβούρας, Η. (2023) «Τα φιλοσοφικά προσώπεία του Ν. Machiavelli: Φυσικό δίκαιο, ελευθερία, δημοκρατία», στο Νικολό Μακιαβέλι, (2023) *Ο Ηγεμόνας*, μτφρ. Μακρυπούλιας Β., Ζήτρος, σσ. 37-192.